

Dagmara SKRZYWANEK-JAWORSKA*

 <https://orcid.org/0000-0001-9599-704X>

Joanna KULAWIAK-CYRANKOWSKA**

 <https://orcid.org/0000-0001-9498-4845>

**ULRIKE BABUSIAUX, CHRISTIAN BALDUS, WOLFGANG ERNST, FRANZ-STEFAN MEISSEL, JOHANNES PLATSCHKE UND THOMAS RÜFNER (HRSG.),
HANDBUCH DES RÖMISCHEN PRIVATRECHTS, TÜBINGEN: MOHR SIEBECK,
2023, XCVI+3707 P. (2 BÄNDE + REGISTER). ISBN 978-3-16-152359-5**

GŁOS TRADYCJI W ŚWIECIE PEŁNYM INNOWACJI

W czasach, gdy toczą się intensywne dyskusje nad rolą sztucznej inteligencji w nauce i nauczaniu¹, wybrzmiał silny głos europejskiej kontynentalnej tradycji prawa. Z początkiem 2023 r. nakładem wydawnictwa Mohr Siebeck ukazało się monumentalne dzieło pt. *Handbuch des Römischen Privatrechts*

* Dr hab., Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Prawa Rzymskiego; e-mail: dskrzywanek@wpia.uni.lodz.pl

** Dr, Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Prawa Rzymskiego; e-mail: jkulawiak@wpia.uni.lodz.pl

¹ Przytoczyć można kilka interesujących i niedawno opublikowanych artykułów spośród niezliczonych już prac na ten temat. Zob. np. **F. Shen, B. Johnson**, *Teaching Law and Artificial Intelligence*, *Minnesota Journal of Law, Science & Technology* 2021/22/2, s. 23–42; **I. Celik i in.**, *The promises and challenges of artificial intelligence for teachers: A systematic review of research*, *TechTrends* 2022/66/4, s. 616–630; **W. Robaczyński**, *Sztuczna inteligencja – przedmiot badań czy podmiot kontrolowany. Prawo wobec rozwoju technologii*, *Kontrola Państwowa* 2022/67/6 (407), s. 8–29; **M. Javaid i in.**, *Unlocking the opportunities through ChatGPT Tool towards ameliorating the education system*, *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations* 2023/3, s. 1–12; **G. Mazurek**, *Sztuczna inteligencja, prawo i etyka*, *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem* 2023/15/1, s. 7–10; **F. Nałaskowski**, *Prace naukowe pisane przez sztuczną inteligencję. Oszustwo czy szansa*, *Studia z Teorii Wychowania* 2023/14/1 (42), s. 165–180 wraz z cytowaną literaturą.

(*Kompendium rzymskiego prawa prywatnego*). Redakcji naukowej tego opracowania podjęli się znakomici europejscy romanisci prawniczy, profesorowie prawa rzymskiego, cywilnego i porównawczego na uniwersytetach w Zurychu (Ulrike Babusiaux), Oksfordzie i Zurychu (Wolfgang Ernst), Heidelbergu (Christian Baldus), Wiedniu (Franz-Stefan Meissel), Monachium (Johannes Platschek) oraz Trewirze (Thomas Rüfner).

Istotnym atutem tego przedsięwzięcia jest powierzenie opracowania poszczególnych paragrafów recenzowanej publikacji międzynarodowemu gronu badaczy prawa rzymskiego. Wskutek tego zabiegu poszczególne tematy zostały przygotowane nie tylko przez ekspertów danej dyscypliny, ale nade wszystko przez specjalistów z zakresu wybranej problematyki. W krótkiej *Przedmowie* do wydania Redaktorzy wyrazili wdzięczność temu ponadnarodowemu oraz wielopokoleniowemu gronu aż 64 Autorów. Podziękowali także ogromnej liczbie współpracowników w katedrach, którzy aktywnie uczestniczyli w poszczególnych etapach procesu redakcyjnego, począwszy od samego pomysłu, przez redakcję manuskryptów, aż po przygotowanie spisów i indeksów. Wreszcie, Redaktorzy podkreślili wzorowe wsparcie otrzymane ze strony wydawnictwa Mohr Siebeck oraz złożyli hołd tym Autorom i Współpracownikom, którzy odeszli nie doczekawszy momentu publikacji. Nie zdradzono jednak, jak długo trwały prace nad tym imponującym pod każdym względem dziełem. Z całą pewnością musiały to być lata. *Handbuch* składa się bowiem z trzech obszernych tomów (łącznie XCVI + 3707 stron), w tym precyzyjnie przygotowanych i rozbudowanych: indeksu rzeczowego, indeksu źródeł oraz literatury przedmiotu (*Register*). Trudno więc w pewnym sensie oprzeć się wrażeniu, że Czytelnik otrzymuje do dyspozycji nowe wydanie *Kodyfikacji Justyniańskiej*: trzypięciotomowe źródło, chociaż tym razem nie – powstania, a poznania prawa rzymskiego.

Praca zachowuje ciągłość numeracji rozdziałów oraz stron we wszystkich jej częściach. Na tomy merytoryczne składają się odpowiednio cztery rozdziały zawarte w tomie pierwszym oraz piąty w tomie drugim. Tom trzeci to wspomniany powyżej *Register*.

Przyjęta systematyka prezentuje się bardzo rzymsko. Opracowania, w tym przede wszystkim podręczniki do antycznego prawa rzymskiego, wykorzystują zazwyczaj XIX-wieczną systematykę pandektową, która dzieli prawo prywatne na część ogólną, zobowiązania, prawo rzeczowe, rodzinne i spadkowe. W tym natomiast wypadku Redaktorzy wykorzystali (nieznacznie zmodyfikowaną na potrzeby pracy) systematykę instytucjonalną nawiązującą do Gajuszowego podziału prawa na prawo dotyczące osób, rzeczy oraz skarg. *Handbuch* obejmuje więc rzymskie prawo prywatne i proces cywilny, począwszy od najstarszych

źródeł prawa aż do Justyniana. Właśnie w kontekście i perspektywie prawa procesowego omówiona została jurisprudencja późnorepublikańska i cesarska. Wartościowym aspektem pracy jest uwzględnienie w niej źródeł epigraficznych oraz papirologicznych. Przedstawiono też prawa prowincjonalne.

W rozdziale pierwszym znalazły się rozważania wprowadzające oraz poświęcone historii źródeł rzymskiego prawa prywatnego (od rzymskiej republiki po okres justyniański) oraz ich charakterystyka. Część tę opracowali (w kolejności prezentowanych zagadnień): Michel Humbert, Pierangelo Buongiorno, Emanuele Stolfi, Lorena Atzeri, Peter Pieler †, Ulrike Babusiaux, Detlef Liebs oraz José Luis Alonso Rodríguez.

W rozdziale drugim, *Zivilprozess und Handlungsformen*, omówione zostały rzymski proces cywilny i działania prawne. Wykład przyjął tu układ chronologiczny. Poszczególne postaci rzymskiego procesu prywatnego oraz czynności prawne omówione zostały z uwzględnieniem zmian wynikających z ewolucji prawa. Rozważania objęły zatem procedurę zwyczajną, to jest proces legisakcyjny (§ 9; Mario Varvaro) i formułkowy (§§ 10–14; Johannes Platschek, Ernest Metzger, Philipp Klausberger, Constantin Willems), oraz nadzwyczajną w postaci procesu kognicyjnego (§ 15; C. Willems). W ramach działań prywatnoprawnych (czynności prawne, oświadczenia woli i umowy) przedstawiono: *in iure cessio* i czynności pokrewne (§ 16; Guido Pfeifer), czynności przy użyciu spiżu i wagi (*mancipatio*, *nexum*, *solutio per aes et libram* – § 17; G. Pfeifer), *testamentum per aes et libram* i inne rozporządzenia na wypadek śmierci (§ 18; Thomas Rüfner), *confarreatio* oraz *conventio in manum* (§ 19; Verena Halbwachs), przysięgę – *iusiurandum*, stypulację (§§ 20–21; Thomas Finkenauer), kontrakty realne, skrypt dłużny, kontrakty konsensualne (§§ 22–24; Peter Gröschler) oraz *recepta* (§ 25; J. Platschek).

Rozdział trzeci, *Personen (personae)*, został podzielony na dwa podrozdziały: I. *Person und Handlungsfähigkeit* (Osoba i zdolność do czynności prawnych) oraz II. *Hausverband* (rzymska *familia*). W ramach pierwszego z nich jest mowa o obywatelach i peregrynach oraz o popadnięciu w niewolę i prawie powrotu – *ius postliminii* (§§ 26–27; Francesca Lamberti), infamii (§ 28; C. Willems), prawnej pozycji kobiet (§ 29; Evelyn Höbenreich), przypadkach ograniczonej zdolności do czynności prawnych (§ 30; Jakob Fortunat Stagl oraz Giorgia Maragno), opiece i kurateli (§ 31; Susanne Hähnchen) oraz zastępstwie (§ 32; Bastian Zahn). Drugi podrozdział zawiera z kolei następujące paragrafy: małżeństwo i inne formy wspólnego pożycia (§ 33; V. Halbwachs), *fili familias* (§ 34; F. Lamberti), małżeńskie prawo majątkowe (§ 35; J.F. Stagl), niewolnicy (§ 36; Richard Gamauf) i wyzwolenicy (§ 37; Carla Masi Doria).

W czwartym rozdziale, *Vermögensrecht (res)*, dwa pierwsze podrozdziały zostały poświęcone własności i posiadaniu (I. *Eigentum und Besitz*) oraz ograniczonym prawom rzeczowym (II. *Beschränkte dingliche Rechte*), trzeci zaś – prawu spadkowemu (III. *Erbschaft und Erbgang*). Pierwszy podrozdział objął dziesięć bloków tematycznych: przedmioty prawa i rodzaje rzeczy (§ 38; Ralph Backhaus), pojęcie własności (§ 39; Fabian Klinck), *possessio civilis* (§ 40; F. Klinck), *occupatio* (§ 41; Jean-François Gerkens), *accessio, specificatio, commixtio, confusio* (§ 42; Anna Plisecka), formalne pochodne sposoby nabycia własności (*mancipatio, in iure cessio*) oraz nieformalna *traditio* (§ 43; G. Pfeifer), zasiedzenie (§ 44; F. Klinck), *causa* jako przesłanka nabycia (§ 45; G. Pfeifer), *fiducia* (§ 46; Dietmar Schanbacher) oraz współwłasność (§ 47; Wojciech Dajczak). W podrozdziale poświęconym *iura in re aliena* omówiono: prawo zastawu w postaci *pignus* oraz hipoteki (§ 48; D. Schanbacher), prawo do korzystania z cudzej rzeczy (*ususfructus, usus, habitatio* – § 49; Riccardo Cardilli), pozostałe służebności (*servitutes* – § 50; Maria Floriana Cursi) oraz emfiteuzę, prawo powierzeni i prawa pokrewne (§ 51; Federico Battaglia). Ostatni w tym rozdziale podrozdział objął: zdolność dziedziczenia, dziedziczenie testamentowe (§§ 52–53; T. Rűfner), ustawowe (§ 54; Markus Wimmer), przeciwtestamentowe (*querela inofficiosi testamenti* – § 55; M. Wimmer) oraz przyjęcie, nabycie i odrzucenie spadku (§ 56; Benedikt Strobel), dziedziczenie według prawa pretorskiego (*bonorum possessio* – § 57; U. Babusiaux) oraz odpowiedzialność dziedzica za długi spadkowe (§ 58; Wolfram Buchwitz).

Drugi tom pracy został poświęcony wyłącznie prawu dotyczącemu skarg (*actiones*), które omówiono na ponad 1500 stronach. Objętość ta dobitnie podkreśla skargowość prawa rzymskiego. Tom został podzielony na pięć podrozdziałów, w ramach których skrupulatnie opracowano poszczególne *actiones in rem* (I.) – §§ 59–66 (Ch. Baldus, M. Wimmer, José-Domingo Rodríguez Martín, Johannes Michael Rainer, J. Platschek, Francisco Javier Andrés Santos, Lisa Isola), skargi zawierające *adiudicatio* w formułce procesowej (II.) – § 67 (Amelia Castresana Herrero), *actiones in personam* (III.) – §§ 68–100, odpowiedzialność osób podległych władzy (IV.) – §§ 101–105 (Alfons Bűrge, R. Gamauf, M. Pennitz), wreszcie *exceptiones* i inne środki w postępowaniu sądowym (V.) – §§ 106–112 (J. Platschek, P. Gröschler, Tommaso dalla Massara, Birgit Forgó-Feldner, Hans-Peter Benöhrť, Pascal Pichonnaz). Najbardziej obszerny z oczywistych względów podrozdział III został dodatkowo podzielony na pięć mniejszych jednostek redakcyjnych, poświęconych odpowiednio: *actio* i *obligatio* (§ 68; Adolfo Wegmann Stockebrand), *condictiones* (§§ 69–77; J. Platschek, Iole Fargnoli, M. Varvaro, Philipp Schmieder, T. Finkenauer, T. Rűfner,

C. Willems), *bonae fidei iudicia* (§§ 78–90; F.-S. Meissel, Anna Novitskaya, W. Ernst, Paul J. du Plessis, Susanne Heinemeyer, U. Babusiaux, Tom Walter, Philipp Scheibelreiter, D. Schanbacher, J.F. Stagl), skargom z deliktów i *quasi-deliktów* (§§ 91–96; J. Platschek, Bénédict Winiger, Martin Pennitz, T. dalla Massara, Alessandro Hirata, P. Klausberger) oraz ochronie roszczeń spadkowych (§§ 97–100; Sebastian Lohsse, T. Rübner, David Rübner, D. Schanbacher).

Szata graficzna, opracowanie redakcyjne i kolorystyka tomów czynią *Handbuch* ludoząc podobnym do innej pozycji wydawnictwa Mohr Siebeck pt. *Historisch-kritischer Kommentar zum BGB (Historyczno-krytyczny komentarz do BGB)*. Obie mają niemal identyczną strukturę wewnętrzną. Ich podstawową jednostką systematyczną są paragrafy, z których każdy poprzedzony jest szczegółowym spisem treści oraz obszerną bibliografią. Poszczególne paragrafy zawierają numery brzegowe i rozbudowany aparat krytyczny. Podobieństwo, o którym mowa, ma więcej zalet niż wad. Możliwość korzystania z obu pozycji daje bowiem Czytelnikowi pełen obraz ewolucji prawa prywatnego, począwszy od starożytnego Rzymu aż po współczesne regulacje zawarte w BGB. Towarzyszy im historyczno- oraz dogmatycznoprawna analiza czynników ekonomicznych, społecznych i kulturowych, które ukształtowały niemieckie prawo cywilne. Odwołując się do tradycji prawa rzymskiego, obie prace odsłaniają fundamenty niemieckich rozwiązań prywatnoprawnych, kreśląc tym samym zarys regulacji funkcjonujących w innych europejskich (i nie tylko) porządkach prawnych.

W tym miejscu pojawia się pytanie o adresata pracy. Nazwa *handbuch* może wydawać się w powyższym kontekście nieco przewrotna i myląca. Pewne trudności nastroża sam jej przekład na język polski. *Handbuch des Römischen Privatrechts* można bowiem z równym powodzeniem przetłumaczyć nie jako „kompendium”, lecz jako „podręcznik rzymskiego prawa prywatnego”, choć zakres opracowania jest przecież znacznie bardziej obszerny aniżeli tradycyjnie rozumianego podręcznika do nauki przedmiotu. Jeśli jednak spojrzeć na *Handbuch* także jak na podręcznik akademicki, to jego adresatem musiałby być student na zaawansowanym poziomie kształcenia, na przykład studiów trzeciego stopnia, szczególnie zainteresowany prawem rzymskim lub badaniami prawnoporównawczymi, specjalizujący się w historii prawa. W takim wypadku kompendium będzie dla niego ważnym źródłem wiedzy, narzędziem do pogłębionego badania prawnych korzeni Europy Zachodniej oraz inspiracją do rozwijania dyskusji w tej dziedzinie. *Handbuch* jest bowiem w swej istocie doskonałym punktem wyjścia do badań komparatystycznych zarówno dla młodych naukowców, jak i bardziej doświadczonej badaczy. Prezentuje nie tylko aktualny stan

badań z uwzględnieniem przebogatej i stale rozrastającej się literatury przedmiotu, ale jest też drogowskazem w poszukiwaniu różnorodnych tematów badawczych (nie tylko z zakresu szeroko pojętej starożytności). Adresatami pracy, poza romanistami prawniczymi, mogą być więc historycy starożytności, filolodzy klasyczni, przedstawiciele innych nauk humanistycznych i społecznych, ale również dogmatycy prawa. *Handbuch* może stać się przy tym ważnym punktem odniesienia w prowadzeniu bardziej zaawansowanych, międzynarodowych badań zarówno nad prawem rzymskim, jak i badań interdyscyplinarnych.

Podobną próbę pogodzenia tych różnorodnych, wskazanych powyżej, perspektyw podjęli się z dobrym skutkiem na polskim rynku wydawniczym Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro oraz Franciszek Longchamps de Bériér, wydając *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*². Także tu Autorzy prowadzą Czytelnika przez rozbudowany materiał z zakresu historii prawa prywatnego, poczynawszy od starożytności ku współczesnym europejskim rozwiązaniom prawnym.

Pozostając nadal w temacie związanym z polską romanistyką prawniczą, warto zwrócić uwagę na wątek rodzimy, reprezentowany w recenzowanej publikacji w dwojaki sposób. Współautorami kompendium są Profesor W. Dajczak (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) oraz Doktor A. Plisecka (Uniwersytet Żuryski). Polskie nazwiska widnieją także wśród Autorów powoływanej literatury przedmiotu: A. Berger³, W. Dajczak⁴, T. Giaro⁵, Aldona Jurewicz⁶,

² **W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér**, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Warszawa 2014 z recenzjami **A. Redzika**, „*Prawo rzymskie : u podstaw prawa prywatnego*”, *Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bériér; Warszawa 2009: [recenzja]*, *Palestra* 2010/55/1–2, s. 209–211; **M. Kuryłowicza**, *Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bériér: Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego. Warszawa 2009, Wydawnictwo Prawnicze PWN, s. 584, Państwo i Prawo* 2011/66/9, s. 105–108; **T.A. Banysia i Ł.J. Korporowicza**, *W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér; Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 2009, ss. 584, Zeszyty Prawnicze* 2012/12/1, s. 228–233 oraz **M. Avenarius**, *Wojciech Dajczak/Tomasz Giaro/Franciszek Longchamps de Bériér; Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 2013/130/1, s. 751–752.

³ **A. Berger**, *Zur Entwicklungsgeschichte der Teilungsklagen im klassischen römischen Recht*, Weimar 1912.

⁴ **W. Dajczak**, *Rzymska res incorporalis a kształtowanie się pojęć „rzeczy” i „przedmiotu praw rzeczowych” w europejskiej nauce prawa prywatnego*, Poznań 2007.

⁵ **T. Giaro**, *Excusatio Necessitatis nel Diritto Romano*, Warszawa 1982; **idem**, *Römische Rechtswahrheiten. Ein Gedankenexperiment.*, Frankfurt am Main 2007.

⁶ **A.R. Jurewicz**, *Pater familias dominusve iussit. Umowy zawierane z podległym władzy na podstawie polecenia zwierzchnika*, Olsztyn 2015.

Agnieszka Kacprzak⁷, Henryk Kupiszewski⁸, Sławomir Kursa⁹, Marek Kuryłowicz¹⁰, Wiesław Litewski¹¹, F. Longchamps de Bérier¹², Józef Méléze-Modrzejewski¹³, Wiesław Mossakowski¹⁴, Stanisław Mrozek¹⁵, Marian Niziołek¹⁶, Maria Nowak¹⁷, Anna Pikulska-Radomska¹⁸, A. Plisecka¹⁹, Sebastian Ruciński²⁰, Anna Tarwacka²¹, Rafał Taubenschlag²², Marzena Wojtczak²³ oraz Ireneusz

⁷ **A. Kacprzak**, *La ratihabitio nel diritto romano classico*, Napoli 2002.

⁸ **H. Kupiszewski**, *Scritti minori*, L. Labruna, W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka (red.), Napoli 2000.

⁹ **S. Kursa**, *La diseredazione nel diritto giustiniano*, Bari 2012.

¹⁰ **M. Kuryłowicz**, *Die adoptio im klassischen römischen Recht*, Warszawa 1981; **M. Kuryłowicz**, *Scripta minora selecta. Ausgewählte Schriften zum römischen Recht*, Lublin 2014.

¹¹ **W. Litewski**, *Wybrane zagadnienia rzymskiej apelacji w sprawach cywilnych*, Kraków 1967; **idem**, *Pignus in causa iudicati captum*, Kraków 1975; **idem**, *Studien zur Verwahrung im römischen Recht*, Kraków 1978.

¹² **F. Longchamps de Bérier**, *Il fedecommesso universale nel diritto romano classico*, Warszawa 1997; **idem**, *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, Warsaw 2011; **idem**, *L'abuso del diritto nell'esperienza del diritto privato romano*, Torino 2013.

¹³ **J. Méléze-Modrzejewski**, *Droit impérial et traditions locales dans l'Égypte romaine*, Aldershot 1990; **idem**, *Droit et justice dans le monde grec et hellénistique*, Varsovie 2011; **idem**, *Loi et coutume dans l'Égypte grecque et romaine : Les facteurs de formation du droit en Égypte d'Alexandre le Grand à la conquête arabe*, Warsaw 2014.

¹⁴ **W. Mossakowski**, *Azyl w późnym Cesarstwie Rzymskim. Confugium ad statuas, confugium ad ecclesias*, Toruń 2000.

¹⁵ **S. Mrozek**, *Faenus. Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*, Stuttgart 2001.

¹⁶ **M. Niziołek**, *Legal effects of concubinage in reference to concubine's offspring in the light of imperial legislation of the period of dominate*, Warszawa 1980.

¹⁷ **M. Nowak**, *Wills in the Roman Empire. A Documentary Approach*, Warsaw 2015; **eadem**, *Bastards in Egypt, Social and Legal Illegitimacy in the Roman Era*, Leuven–Paris–Bristol 2020.

¹⁸ **A. Pikulska-Robaszekiewicz**, *Le règlement des contestations relatives aux limites en droit romain*, Łódź 1993.

¹⁹ **A. Plisecka**, *Tabula picta. Aspetti giuridici del lavoro pittorico in Roma antica*, Milano 2011; **eadem**, *Apokrimata*, 2022 (w przygotowaniu).

²⁰ **S. Ruciński**, *Praefectus urbi. Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 2005.

²¹ **A. Tarwacka**, *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Warszawa 2009.

²² **R. Taubenschlag**, *Vormundschaftrechtliche Studien: Beiträge zur Geschichte des römischen und griechischen Vormundschaftsrechts*, Leipzig 1913; **idem**, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B.C.-A.D. 640.*, wyd. 2, Warszawa 1955; **idem**, *Opera minora. I. Allgemeiner Teil: Römisches Privatrecht, Römisches Provinzialrecht und die Volksrechte, Griechische Stadtrechte, II. Spezieller Teil: Quellen, Allgemeines, Zur Lehre vom Rechtsgeschäft, Personen-, Sachen-, Obligationen-, Prozess-, und Strafrecht*, t. 1–2, Warszawa 1959.

²³ **M. Wojtczak**, *Arbitration and Settlement of Claims in Late Antiquity*, Warszawa 2016 (rozprawa doktorska przyjęta do publikacji).

Żeber²⁴. Przytoczono także prace dedykowane polskim uczonym²⁵ oraz opracowane pod redakcją polskich badaczy²⁶.

W czasach gdy przedmioty historycznoprawne wycofywane są z obowiązkowego programu studiów prawniczych, a polemika na temat sztucznej inteligencji zaczyna coraz bardziej dominować w dyskusji na temat nauki i nauczania prawa, w takich przedsięwzięciach jak *Handbuch* kryje się szczególna siła. Są one bowiem zdecydowanym i stanowczym komunikatem, skierowanym do tych, którym zdarza się zapominać o ich kulturowych korzeniach. Dość powiedzieć, że przypomina o nich nawet język publikacji. Język niemiecki to bowiem absolutnie naturalny wybór dla prowadzenia dyskusji z zakresu historii prawa, w szczególności prawa rzymskiego, oraz jego recepcji w Europie Zachodniej. To pocieszające, że Autorzy tego przedsięwzięcia nie ulegli modzie, która w zaskakującym tempie zubaża i relatywizuje narodowe języki prawnicze, i nie opublikowali tej pracy w języku angielskim.

Odnosząc się zaś do tego, co ostatnio zaprzęta myśli praktyków, teoretyków i historyków prawa: sztuczna inteligencja z pewnością znajdzie zastosowanie w różnych aspektach dyscypliny, takich jak analiza danych, automatyzacja procesów prawnych czy wnioskowanie prawnicze. Badania nad prawem rzymskim

²⁴ I. Żeber, *A study of the peculium of a slave in pre-classical and classical Roman law*, Wrocław 1981.

²⁵ I. Bieżyńska-Malowist (red.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, t. 1–3, Bratislaviae–Varsaviae 1956; M. Zablocka i in., *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. 1–2, Varsovie 2000; W. Wołodkiewicz, M. Zablocka (red.), *Le droit romain et le monde contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, Varsovie 1996; P. Hidiroglou (red.), *Entre héritage et devenir : la construction de la famille juive : études offertes à Joseph Mèlèze-Modrzejewski*, seria „Homme et société”, Paris 2003; Z. Służewska, J. Urbanik (red.), *Marriage: Ideal, Law, Practice – Proceedings of a Conference Held in Memory of Henryk Kupiszewski*, Warsaw 2005; T. Giaro (red.), *Roman Law and Legal Knowledge. Studies in Memory of Henryk Kupiszewski*, Warszawa 2011; J. Reszczyński, J. Sondel, P. Ściślicki (red.), *Roman law as formative of modern legal systems: Studies in honour of Wiesław Litewski*, t. 1–2, Kraków 2003; W. Uruszcak, P. Święcicka, A. Kremer (red.), *Leges sapere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondlowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, Kraków 2008.

²⁶ I. Bieżyńska-Malowist, J. Kolendo (red.), *Actes du colloque sur l'esclavage, Nieborów 2–6 XII 1975*, Varsovie 1979; D. Długosz (red.), *Grecs, Juifs, Polonais : à la recherche des racines de la civilisation européenne. Actes du colloque organisé par l'Académie Polonaise des Sciences le 14 novembre 2003*, Varsovie 2006; H. Kupiszewski, W. Wołodkiewicz (red.), *Le droit romain et sa réception en Europe. Les actes du colloque organisé par la Faculté de Droit et d'Administration de l'Université de Varsovie en collaboration avec l'Accademia Nazionale dei Lincei, le 8–10 octobre 1973*, Varsovie 1978; J. Urbanik (red.), *Culpa. Facets of Liability in Ancient Legal Theory and Practice. Proceedings of the Seminar Held in Warsaw 17–19 February 2011*, Warsaw 2012.

skupiają się jednak na zupełnie innym jej aspekcie. Pozostają niezmiennie istotne dla zrozumienia podstawowych zasad prawnych, kontekstu prawno-historycznego, a nade wszystko prawnego dziedzictwa Europy. Ich stabilne miejsce i znaczenie w tworzeniu nowoczesnego i mądrego świata nigdy nie powinno być stawiane pod znakiem zapytania.

Bibliografia

- Avenarius M.**, *Wojciech Dajczak/Tomasz Giaro/Franciszek Longchamps de Bériér; Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung 2013/130/1, s. 751–752.
- Banyś T.A., Korporowicz L.J.**, *W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér; Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 2009, ss. 584, Zeszyty Prawnicze 2012/12/1, s. 228–233.
- Berger A.**, *Zur Entwicklungsgeschichte der Teilungsklagen im klassischen römischen Recht*, Weimar 1912.
- Biezuńska-Malowist I.** (red.), *Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae*, t. 1–3, Vratislaviae–Varsaviae 1956.
- Biezuńska-Malowist I., Kolendo J.** (red.), *Actes du colloque sur l’esclavage, Nieborów 2–6 XII 1975*, Varsovie 1979.
- Celik I., Dindar M., Muukkonen H., Järvelä S.**, *The promises and challenges of artificial intelligence for teachers: A systematic review of research*, TechTrends 2022/66/4, s. 616–630.
- Dajczak W.**, *Rzymska res incorporalis a kształtowanie się pojęć „rzeczy” i „przedmiotu praw rzeczowych” w europejskiej nauce prawa prywatnego*, Poznań 2007.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bériér F.**, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2014.
- Długosz D.** (red.), *Greco, Juifs, Polonais: à la recherche des racines de la civilisation européenne. Actes du colloque organisé par l’Académie Polonaise des Sciences le 14 novembre 2003*, Varsovie 2006.
- Giaro T.**, *Excusatio Necessitatis nel Diritto Romano*, Warszawa 1982.
- Giaro T.**, *Römische Rechtswahrheiten. Ein Gedankenexperiment*, Frankfurt am Main 2007.
- Giaro T.** (red.), *Roman Law and Legal Knowledge. Studies in Memory of Henryk Kupiszewski*, Warszawa 2011.
- Hidiroglou P.** (red.), *Entre héritage et devenir : la construction de la famille juive : études offertes à Joseph Mélèze-Modrzejewski*, seria „Homme et société”, Paris 2003.
- Javid M., Haleem A., Singh R.P., Khan S., Khan I.H.**, *Unlocking the opportunities through ChatGPT Tool towards ameliorating the education system*, Bench Council Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations 2023/3/2, s. 1–12.
- Jurewicz A.R.**, *Pater familias dominusve iussit. Umowy zawierane z podległym władzy na podstawie polecenia zwierzchnika*, Olsztyn 2015.
- Kacprzak A.**, *La ratihabitio nel diritto romano classico*, Napoli 2002.
- Kupiszewski H.**, *Scritti minori*, L. Labruna, W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka (red.), Napoli 2000.

- Kupiszewski H., Wołodkiewicz W.** (red.), *Le droit romain et sa réception en Europe. Les actes du colloque organisé par la Faculté de Droit et d'Administration de l'Université de Varsovie en collaboration avec l'Accademia Nazionale dei Lincei, le 8–10 octobre 1973*, Varsovie 1978.
- Kursa S.**, *La diseredazione nel diritto giustiniano*, Bari 2012.
- Kuryłowicz M.**, *Die adoptio im klassischen römischen Recht*, Warszawa 1981.
- Kuryłowicz M.**, *Scripta minora selecta. Ausgewählte Schriften zum römischen Recht*, Lublin 2014.
- Kuryłowicz M., Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bériet**: *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*. Warszawa 2009, Wydawnictwo Prawnicze PWN, s. 584, Państwo i Prawo 2011/66/9, s. 105–108.
- Litewski W.**, *Pignus in causa iudicati captum*, Kraków 1975.
- Litewski W.**, *Studien zur Verwahrung im römischen Recht*, Kraków 1978.
- Litewski W.**, *Wybrane zagadnienia rzymskiej apelacji w sprawach cywilnych*, Kraków 1967.
- Longchamps de Bériet F.**, *Il fedecomesso universale nel diritto romano classico*, Warszawa 1997.
- Longchamps de Bériet F.**, *L'abuso del diritto nell'esperienza del diritto privato romano*, Torino 2013.
- Longchamps de Bériet F.**, *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, Warsaw 2011.
- Mazurek G.**, *Sztuczna inteligencja, prawo i etyka*, Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem 2023/15/1, s. 7–10.
- Mélèze-Modrzejewski J.**, *Droit et justice dans le monde grec et hellénistique*, Varsovie 2011.
- Mélèze-Modrzejewski J.**, *Droit impérial et traditions locales dans l'Égypte romaine*, Aldershot 1990.
- Mélèze-Modrzejewski J.**, *Loi et coutume dans l'Égypte grecque et romaine : Les facteurs de formation du droit en Égypte d'Alexandre le Grand à la conquête arabe*, Warsaw 2014.
- Mossakowski W.**, *Azyl w późnym Cesarstwie Rzymskim. Confugium ad statuas, confugium ad ecclesias*, Toruń 2000.
- Mrozek S.**, *Faenus. Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats*, Stuttgart 2001.
- Nalaskowski F.**, *Prace naukowe pisane przez sztuczną inteligencję. Oszustwo czy szansa*, Studia z Teorii Wychowania 2023/14/1 (42), s. 165–180.
- Niziołek M.**, *Legal effects of concubinage in reference to concubine's offspring in the light of imperial legislation of the period of dominate*, Warszawa 1980.
- Nowak M.**, *Bastards in Egypt, Social and Legal Illegitimacy in the Roman Era*, Leuven–Paris–Bristol 2020.
- Nowak M.**, *Wills in the Roman Empire. A Documentary Approach*, Warsaw 2015.
- Pikulska-Robaszkiewicz A.**, *Le règlement des contestations relatives aux limites en droit romain*, Łódź 1993.
- Plisecka A.**, *Apokrimata*, 2022 (w przygotowaniu).
- Plisecka A.**, *Tabula picta. Aspetti giuridici del lavoro pittorico in Roma antica*, Milano 2011.
- Redzik A.**, „Prawo rzymskie : u podstaw prawa prywatnego”, *Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bériet, Warszawa 2009: [recenzja]*, *Palestra* 2010/55/1–2, s. 209–211.
- Reszczyński J., Sondel J., Ściśliski P.** (red.), *Roman law as formative of modern legal systems: Studies in honour of Wiesław Litewski*, Kraków 2003, t. 1–2.
- Robaczyński W.**, *Sztuczna inteligencja – przedmiot badań czy podmiot kontrolowany. Prawo wobec rozwoju technologii*, *Kontrola Państwowa* 2022/67/6 (407), s. 8–29.
- Ruciński S.**, *Praefectus urbi. Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 2005.

- Shen F., Johnson B.**, *Teaching Law and Artificial Intelligence*, Minnesota Journal of Law, Science & Technology 2021/22/2, s. 23–42.
- Sluzewska Z., Urbanik J.** (red.), *Marriage: Ideal, Law, Practice – Proceedings of a Conference Held in Memory of Henryk Kupiszewski*, Warsaw 2005.
- Tarwacka A.**, *Romans and Pirates. Legal Perspective*, Warszawa 2009.
- Taubenschlag R.**, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B.C.-A.D. 640.*, wyd. 2, Warszawa 1955.
- Taubenschlag R.**, *Opera minora. I. Allgemeiner Teil: Römisches Privatrecht, Römisches Provinzialrecht und die Volksrechte, Griechische Stadtrechte, II. Spezieller Teil: Quellen, Allgemeines, Zur Lehre vom Rechtsgeschäft, Personen-, Sachen-, Obligationen-, Prozess-, und Strafrecht*, t. 1–2, Warszawa 1959.
- Taubenschlag R.**, *Vormundschafrechtliche Studien: Beiträge zur Geschichte des römischen und griechischen Vormundschaftsrechts*, Leipzig 1913.
- Urbanik J.** (red.), *Culpa. Facets of Liability in Ancient Legal Theory and Practice. Proceedings of the Seminar Held in Warsaw 17–19 February 2011*, Warsaw 2012.
- Uruszczak W., Święcicka P., Kremer A.** (red.), *Leges sapere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondłowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, Kraków 2008.
- Wojtczak M.**, *Arbitration and Settlement of Claims in Late Antiquity*, Warszawa 2016 (rozprawa doktorska przyjęta do publikacji).
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M.** (red.), *Le droit romain et le monde contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, Varsovie 1996.
- Zabłocka M., Krzynówek J., Urbanik J., Służewska Z.** (red.), *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. 1–2, Varsovie 2000.
- Žeber I.**, *A study of the peculium of a slave in pre-classical and classical Roman law*, Wrocław 1981.